

Visioenen in de middeleeuwen

Over de oorsprong van de rijke fantasie van Jheronimus van Aken, bekend als Jeroen Bosch (circa 1450-1516)

Op de tv hoorde ik deze week een opmerking over de leuke(!) fantastische schilderijen van Jeroen Bosch. De voor mijn gevoel nogal vlakke opening van het Boschjaar 2016, gisteren, was de druppel, dit vraagt om commentaar. Bij deze dus de nodige achtergrondinformatie:

Vanaf de 6^e eeuw, onder paus Gregorius de Grote, legden monniken in hun kloosters berichten vast over visionaire reizen in parallelle werelden en/of het hiernamaals. De strategie van deze paus was om vanuit de toen bestaande Germaanse rituelen, het christendom in de zielen van de mensen te planten. Er werd toenadering gezocht door de oude stamtradities deels in hun waarde te laten. Tegelijk werd een nieuw, christelijk, dogma opgelegd.

Zachtzinnig ging het er meestal niet aan toe. Het is bv bekend dat Bonifatius om het leven kwam omdat hij het waagde de heilige Donar-eik om te hakken, wat door de Friezen als een grove provocatie werd gezien.

Wat opvalt in de beschrijvingen door de monniken, is dat er opvallend vaak sprake is van angstige belevenissen, van helse visioenen en demonen. De angst om te worden bestraft voor het zondige aardse leven beheerste het hele middeleeuwse tijdperk. Deze nadruk op verschrikkingen in de hel, laat vermoeden dat angst moedwillig werd ingezet om de gelovigen in de gewenste richting te doen bewegen.

In de visioenen werden zeker ook hemelse sferen aanschouwd, vol licht en onwerkelijke kleuren. Engelenkoren zongen in wonderlijke landschappen met daarin de schitterende stad Jeruzalem. Maar dit paradijs was niet zo eenvoudig te bereiken. De weg ernaartoe liep regelrecht door de verdoemenis, en het was heel goed mogelijk dat men daar in beproevingen strandde en dat de lichte dimensies onbereikbaar bleven.

De middeleeuwse mens voelde zich bedreigd door de geesten van het duister, de duivels. Men leefde constant in het besef van een mogelijk helse eeuwigheid na de dood. Daarom ontwikkelde de geestelijkheid in de kloosters aanwijzingen voor een goede dood, de kunst van het sterven: "ars moriendi". In de tijden dat de pest, de zwarte dood, de scepter zwaaide, zijn deze teksten vertaald van het latijn naar de volkstaal. De boeken beschreven verschillende bewustzijnslagen die men in de overgangsfases kon tegenkomen, waardoor men was voorbereid op de stadia op weg naar het hiernamaals.

Dat de verwachting van wat er zou gebeuren een grote rol speelde, toont een tekst uit 1149 over de Ierse ridder Tundal. Deze tekst verhaalt over de ziel van de ridder, die bij het sterven bang wordt in het bewustzijn van zijn schuld: ijselijke wezens van wraak, duivels zonder genade, verslinden hem dan. Dergelijke verhalen droegen bij aan het klimaat van angst, en brachten weer nieuwe nachtmerrieachtige verbeeldingen voort die tot in de details werden uitgesponnen.

De waarschuwende sculpturen die de gotische kathedralen sieren getuigen ook nu nog van dit beklemmende wereldbeeld, net als de zeer precies geschilderde gruwelijkheden in de werken van een kunstenaar als Jeroen Bosch. Deze Jeroen was een begaafd en veelgevraagd schilder, en hij was duidelijk bekend met de op schrift gestelde

verbeeldingen van de onderwereld. Hij was toen zeker niet de enige kunstenaar die dit soort onderwerpen koos of als opdracht kreeg. En als ik goed kijk naar zijn werken, krijg ik het sterke vermoeden dat hij naast recepten voor zijn briljante kleuren ook kennis had van geestverruimende middelen zoals belladonna. Dit is niet vreemd, Salvador Dali o.a. gebruikte de hallucinerende werking van LSD tijdens het schilderen om een poort naar andere dimensies te openen.

Tegelijk met de middeleeuwse fascinatie voor de angst was er een complementaire stroming. Mystici zoals Hadewijch (Antwerpen, rond 1240) zochten naar wegen uit de duistere sferen, en vonden deze paradoxaal genoeg door hun persoonlijke wil op te geven. Alleen door het verlies van hun "ik" bereikten ze het land van licht, aan de overzijde van de taal.

Ikzelf zie donker en licht samengaan zoals yin en yang, en je merkt als je schildert dat ze een tegenstelling vormen en elkaar versterken, en ook door mengen elkaar kunnen opheffen in allerlei grijstonen.

In verband met de rijke verbeelding in die periode, en de pogingen om iets te tonen dat verder ligt dan het aardse leven, is het interessant om ook te kijken naar:

- "La Divina Commedia", begin 14^e eeuw geschreven door Dante Alighieri;
- "Het Narrenschip", niet alleen een schilderij van Jeroen Bosch, ook een satirisch gedicht (Basel, verschenen op carnavalsdag in 1499) van de Straatsburgse humanist en jurist Sebastian Brant;
- "De verzoeking van de heilige Antonius", o.a. te zien op schilderijen van Jeroen Bosch, van Salvador Dali, en op een paneel van het "Isenheimer Altar", tussen 1510 en 1515 geschilderd door Matthias Grünewald.